

Өмүрканов Т.А.

**ОРТО КЫЛЫМДАРДАГЫ АРАБ-ТҮРК ТИЛДИК
 БАЙЛАНЫШТАРЫ**

Өмүрканов Т.А.

**АРАБО-ТЮРКСКИЕ ЯЗЫКОВЫЕ СВЯЗИ В СРЕДНЕВЕКОВЫЙ
 ПЕРИОД**

Т.А. Omurkanov

**THE ARABIC-TURKIC LANGUAGE CONNECTIONS
 IN THE MEDIEVAL PERIOD**

УДК: 811.411.21:71.07

Макалада орто кылымдардагы араб-түрк тилдик байланыштары каралды. Ошондой эле араб-түрк тил илиминин өнүгүшүнө салым кошкон белгилүү окумуштуулар жана алардын эмгектери тууралуу маалымдалды. Араб лингвистикасынын маанилүү эмгектеринин мезгилдери көрсөтүлүп, таасири белгиленди. Орто кылымга таандык болгон араб-түрк тилдеринин грамматикалык өзгөчөлүктөрүн көргөзгөн эмгектер баса белгиленди.

Негизги сөздөр: грамматика, кол жазма, лингвистика, кыргыз тили, араб тили, лексика, типология, араб жазуусу, теория.

В статье рассмотрены арабо-тюркские языковые связи в средневековый период. Также даются сведения о выдающихся ученых, внесших весомый вклад в развитие арабо-тюркское языкознания. Описывается эпоха формирования ключевых теорий арабской лингвистики и отмечено их влияние на последующие исследования. Особо отмечены исследования по грамматическим особенностям арабского и тюркских языков.

Ключевые слова: грамматика, рукопись, лингвистика, кыргызский язык, арабский язык, лексика, типология, арабская письменность, теория.

The article studies the Arabic-Turkic language connections in the medieval period. Also given information on outstanding scientists who have made significant contributions to the development of the Arab-Turkic linguistics. The era of the formation of key theories of Arabic linguistics is described and their influence on subsequent studies is noted. Particularly noted researches on the grammatical features of Arabic and Turkic languages.

Key words: grammar, manuscript, linguistics, Kyrgyz language, Arabic language, vocabulary, typology, Arabic script, theory.

Араб тили бүгүнкү күндө өнүккөн тилдик системага ээ болуп, Азия континентинде Жакынкы чыгыштагы Сауд Аравиясы, Бириккен Араб эмираты,

Оман, Йемен, Катар, Кувейт, Бахрейн, Иордания, Сирия, Палестина, Африка континентинде Египет, Алжир, Марокко, Мавритания, Судан, Ливия мамлекеттеринин мамлекеттик тилдери катары кызмат өтөөдө. Араб тили башка тилдик системаларга VI кылымда мусулман дининин пайда болушунан тартып өтө чоң таасир тийгизип келе жаткандыгын да белгилөө зарыл. VII-XX кылымдар аралыгында мусулман динин мажбурлоо же өз ыктыяры аркылуу кабыл алган элдер өтө көп сандаган араб сөздөрүн Куран канондору аркылуу кабылдап, ал процесс бүгүнкү күндөрдө да уланууда. Экинчиден, мусулманчылыкты кабыл алган Борбордук Азияда X-XV кылымдар аралыгында араб тили диний негизде гана эмес, араб классикалык илимдин тили катары да пайдаланышып, Аль Хорезми, Абу Райхан Беруни, Абу Али ибн Сина сыяктуу Борбордук Азиялык окумуштуулар өздөрүнүн математика, астрономия жана медицина боюнча трактаттарын араб тилинде жазышкандыгы маалым.

Бул Орто кылымдарда Аравияда география, астрономия, медицина, математика (алгебра, геометрия, тригонометрия) илимдеринин өтө жогорку деңгээлде өнүккөндүгү менен шартталат. Орто кылымдарда Аравияда кеме куруучулук жана аскердик өнөр дүйнөдө алдыңкы орундарга чыккандыгы, араб жортуулдары Европага чейин жетип, Испанияда Кордова халифатынын орношу менен аяктагандыгы тарых баракчаларында сакталып калган.

Араб тили башка тилдерге салыштырмалуу өз өнүгүүсүндө баштапкы калыбын олуттуу өзгөртүүгө анчалык деңгээлде алып келбеген тилдердин катарына кириши VI кылымдагы мусулман дининин пайда болушун шарттаган Куран тексттеринин бир калыпта сакталгандыгы менен да түшүндүрүлөт.

Көптөгөн араб өкүлдөрү сүйлөгөн бул тил аркылуу бири-бирин түшүнүүгө да оңойлугу калыптанган араб классикалык тилинин Орто кылымдарда пайда болушуна байланыштуу. Анткени бул мезгилдерде көпчүлүк түрк тилдери толук калыптана элек болсо, айрымдарынын (якут, чуваш) лексикалык элементтеринин көпчүлүгү бири-биринен кескин айырмаланып турган.

Дүйнө жүзүндөгү тилдерди тиешелүү белгилерине (чыгыш теги, грамматикалык түзүлүшү) карата бөлүштүрүүнүн эки түрү бар: а) морфологиялык классификация; б) генеалогиялык классификация.

Морфологиялык классификация тилдин грамматикалык түзүлүшүнө негизделип, тилдерди сөздөрдүн жасалыш жана өзгөрүш негиздерине, грамматикалык окшоштуктарына, жакындык жана айырмачылык жактарына карата бөлүштүрөт. Генеалогиялык классификация учурунда тилдер чыгыш тегине карата ар түрдүү топторго бөлүштүрүлөт. Бул жагынан алып караганда А.Шлейхердин 1852-1868-жылдары «Морфология церковнославянского языка» (1852), «Руководство по изучению литовского языка» (1855-57), «Компедиум сравнительной грамматики индоевропейских языков» (1862), «Теория Дарвина в применении к науке о языке» (1862), «Хрестоматия индоевропейских языков» (1868) аттуу эмгектеринде түптөгөн тилдердин морфологиялык классификациялоонун теориялары бүгүнкү күндө да күчүн жоготкон жок. Бул теория боюнча дүйнөлүк тилдер үч топко бөлүштүрүлүп, алар төмөнкү тартипте жайгаштырылган: 1. Грамматикалык түзүлүштөрү жок тилдер, б.а., сөздөр грамматикалык жактан өзгөрбөй, сүйлөмдөгү сөздөр орун тартиби аркылуу байланышкан тилдер; 2. Аффикси бар (мүчө уланган) тилдер, т.а., сүйлөмдөгү сөздөр өз ара мүчөлөр аркылуу байланышкан тилдер; 3. Флективдүү тилдер, т.а., мүчөдөн тышкары ички флексиясы бар тилдер (префикс, инфикс) [Десницкая, 1971; Чикобаева, 1959, 32-60; Кодухов, 1974, 30-35].

Азыркы мезгилде жогорудагы классификациялоо жаңы принципке негизделип, мүчөлөр катышпаган (аморфтуу) жана мүчөлөрү бар тилдер катары бөлүштүрүлүп, кийинки түрү агглютинативдүү жана флективдүү тилдер катары сыпатталууда. Биздин изилдөөгө тиешелүү араб тили ички флексия күчтүү сакталган флективдүү тилдер тобуна, ал эми кыргыз тили мүчө жалганма агглютинативдик тилдер тобуна тиешелүү.

Тилдерди генеалогиялык жактан классификациялоонун принциптери XVII-XIX кылымдарда, тилдеги салыштырма-тарыхый методдун калыптанышы менен иштелип чыккан (И.Скалигер, В.Лейбниц, М.В. Ломоносов, Ф.Бопп, Я.Гримм, Р.Раск, Й.Добровский, А.Х.Востоков, Ф.Миколшич). Мында тилдердин өз ара тектештиги, ар бир топтогу тилдердин өз ара жакындыгы, же жалпылыгы, ал тилдердин башта бир тилден, же диалектиден пайда болгондугу

менен байланыштуу классификация берилет. Бул жагынан алганда араб тили семит-хамит тилдик тобуна киргизилип, анын түштүк семит тобунун өкүлү катары таанылат. Ал эми кыргыз тили түрк тилдеринин кыргыз-кыпчак тобуна киргизилет (Тил илимине киришүү, 1980, 157-170). Кийинки окуулукта кыргыз тили алтай тилдеринин түрк тобуна киргизилген [Ибрагимов, 2009, с. 23].

Демек, араб жана кыргыз тилдери морфологиялык бөлүштүрүүдө да, генеалогиялык бөлүштүрүүдө да бири-биринен кескин айырмаланган тилдик топтордун катарына киргендигине карабастан, тилдик, диний жана агартуу системаларында орто кылымдардан тартып өтө тыгыз байланышта болгондугу бүгүнкү кыргыз тилинин сөздүк корунан, диний ишенимдеринен даана көрүнүп турат.

Орто кылымдарда тил илиминин өнүгүшү Жакынкы Чыгышта өтө ар тараптуу болуп, грамматика, фонетика, лексикология, лексикография тармактары боюнча фундаменталдуу изилдөөлөр жүргүзүлүп, кыйла эмгектер жарык көрүп, алардын айрымдары бүгүнкү күнгө чейин күчүн жоготпой, алигиге дейре колдонулууда. Бул мезгилдеги тил илиминин башаты катары, араб окумуштууларынын сөзү менен айтканда «араб грамматикасынын чыныгы Кураны» болгон Амр ибн Канбар Абу Бишр Сибавейхинин «Аль-Китабы» эсептелгени менен, араб тил илиминин тунгуч реформатору, аны алгачкылардан болуп системага салган, тилдин илимий негизин жана теориялык башатын түзгөн окумуштуу катары Абу Абдрахман аль-Халил ибн Ахмад ибн Амр Тамим аль Фарахиди аль Язди аль Яхмади аль-Басри эсептелгендигин танбашыбыз зарыл.

Халил Фарахидинин өз учурундагы араб тил илиминин грамматикасын өнүгүшүнө кошкон салымы катары өзүнө чейинки окумуштуулардын тилге карата чаржайыт мамилесин системалык тартипке салгандыгын өзгөчө белгилөөгө болот. Тилекке каршы, Халилдин кол жазмаларынын көпчүлүгү бизге жетпей калгандыгы өкүнүчтүү, бирок айрым кол жазмалары басылып чыкса да, аларды терең изилдеп, андан соң гана анын ага таандык экендигин далилдөө талап кылынат, мисалы, «Китаб аль-Зумал фин-Нахв» (синтаксистин өзгөчөлүктөрү китеби) ж.б.

«Грамматика боюнча куран» лакап ат менен белгилүү «Аль-Китаб» аттуу араб грамматикасынын автору Амр ибн Усман ибн Канбар Абу Сибавейхи Халил аль-Фарахидинин эң чыгаан шакирти эсептелип, ал эми анын эмгеги толук бүтүрүлгөн араб грамматикасы катары саналса да, анын ар бир бөлүмүндө Халилге шилтеме жасалып, анын аты «Аль-Китабда» 410 жолу кайталангандыгы ар бир изилдөөчүдө болуучу устат-шакирт байланышынан толук кабар берип турат.

Араб лингвистикасынын эң оригиналдуу эмгектери VIII-XIII кылымдарда жаралат. Араб тилчилери өздөрүнүн тилинин тээ түпкүлүгүнө сүнгүп кирип,

тил багытындагы илим-билимди олуттуу байытууга жетишишет.

Тил илиминин өнүгүүсү грамматиканы дыкат иштеп чыгууга, ар түрдүү сөздүктөрдүн пайда болушуна, арабистиканын Европада өөрчүшүнө жана түркологиянын башатына эбегейсиз таасирин тийгизет.

Араб тилинин грамматикалык өзгөчөлүктөрүн толук камтыган эмгек *الكتاب* «Аль-Китаб» VIII кылымда жазылса да, араб дүйнөсүндө бүгүнкү күндө да кеңири колдонууга ээ. Анын автору – улуту боюнча парсы, Амр ибн Усман ибн Камбар Абу Бишр, лака баты Сибавейхи. Анын иран катмарынан экендиги чоң атасына (Канбар) негизделсе, өз аты жана атасынын аты нагыз арабча. Сибавейхи түштүк Персиянын аль-Байда, же Акваз шаарчаларында төрөлгөндүгү жөнүндөгү маалымат кездешип, кайсы жылда төрөлүп, кайсы жылда өлгөндүгү тууралуу так маалымат жок. Сибавейхи өзүнүн *الكتاب* «Аль-Китабын» устаты Халил аль-Фарахиди өлгөндөн кийин бүтүргөндүгүн баш сөздө жазып кеткен. Халилдин шакирти катары устаттын *كتاب العين* «Китабуль-Айндагы» теориялык маселелерди, изилдөө методикасын толук колдоп, Халилге 450дөн ашык шилтеме берген.

Түрк тилдери боюнча тил илиминин башаты да араб тил илими менен тыгыз байланыштуу болгон. Түрк лексикологиясы жана лексикографиясы да алгач араб окумуштуулары тарабынан изилденип, ал VII кылымдарда калыптанган арабдардын Орто кылымдардагы феодалдык мамлекети – Араб халифатынын учурунда эле башталган. Азыркы Иран менен Ирактын аймагында пайда болгон бул өлкө Басра жана Багдат шаарларында борбордоштурулуп, VII кылымдын биринчи жарымында Иран менен Сирияны, Палестина менен Египетти, Иракты, ал эми VIII кылымда Орто Азия менен Кавказды, Түштүк Африка менен Испаниянын түштүгүн басып алып, ислам дининин, араб жазуусунун кеңири таралышына жол ачкан. Арабдар ошол элдердеги өнөр, билим, илимге жөндөмү бар, таланттуу адамдарды, кол өнөрчү, уста, зергерлерди өз борборуна чогултуп, анын натыйжасында VIII кылымдан баштап Басра менен Багдат бүткүл дүйнөдөгү маданият, илим, билим борборуна айланган. Борбордук Азиядагы түрк тилдеринде сүйлөгөн элдер арасында араб тили менен ислам динин таратуу үчүн ал элдердин маданиятын, тилин билүү кажет болгондуктан, Аравиядан окуп билим алган түрк калкынын өкүлдөрү өз тилинин өзгөчөлүктөрүн да изилдөөнү унутпай, аны араб грамматикалык окуусунун калыбына салып изилдей баштагандыгы маалым. Буга XI кылымдагы түрк аалымы Махмуд Кашкари-Барсканинин «Дивану луга ат-түрк» эмгеги күбө боло алат. Эмгектин түп нускасы биздин заманга жетпей жоголуп, анын азыркы мезгилге чейин жетүүсүнө араб аалымы Абу Бакир аль Дамаски шарт түзүп, анын кол менен

жазган көчүрмөсү аркылуу бул сөздүк белгилүү болуп отурганын белгилей кетүү зарыл.

Абилкасым Махмуд ибн Омор Замахшаринин *مقدمة العرب* «Мукаддимат аль араб» деген аталыштагы арабча-фарсча-түркчө-монголчо сөздүгү да XII кылымдарда жазылып, түпнускасы сакталбай, анын 1305 жана 1432-жылдардагы көчүрмөсү табылып, анда камтылган материалдар Орто Азиядагы түрк элдеринин адабий тилин чагылдыргандыгы окумуштуулар тарабынан далилденген.

Араб тилинде жазылган түрк тилдери боюнча дагы бир көлөмдүү эмгек Жамал ад-дин ибн Муханнага таандык. Анын «Китби Хуллиат ал Хайан ва хулат ал-лисан» (Тил чеберчилиги жана аны баяндоо) аттуу эмгегинин да түпнускасы жоголуп, анын беш көчүрмөсүн бириктирип, П.М.Мелиоранский «Китаб таржуман парси ва монголи» деген аталышта 1900-жылы жарыялап, анын XIII кылымда жазылгандыгын далилдеген. 1921-жылы китептин алтынчы көчүрмөсү табылып, аны түрк окумуштуусу Ахмед Рифат «Тил чеберчилиги жана аны баяндоо» деген ат менен жарыялап, бул вариант Муханнанын эң толук жана дурус кол жазмасы экендигин белгилешет. Эмгекте араб, иран, түрк жана монгол тилдеринин материалындагы көп тилдүү сөздүктүн үлгүсү камтылган.

Орто кылымдарда Египет менен Сирияда бийлик жүргүзгөн мамлук кыпчактары XIV-XV кылымдарда саясий күч катары таанылып, араб окумуштуулары алардын тили жөнүндө илимий изилдөөлөрдү жүргүзө баштаган. Ассир аддин Абу Хаян Мухаммед ибн юсуф аль Гарнатинин «Китаб аль – идрак ли-лисан аль атрак» (түрк тили жөнүндө жазылган түшүндүрмө китеп) 1312-жылы Каирде жазылган. Эмгекте фонетика, морфология боюнча кыскача маалыматтар камтылып, негизги бөлүмдү араб-түрк сөздүгү түзүп турат. Бул сөздүк өз мезгилиндеги түрк тилдери боюнча жазылган эмгектердин ичинен көч башында турат. Фонетикалык өзгөчөлүктөр катары 28 үнсүз тыбышка мүнөздөмө берилип, 3000гө жакын түрк сөздөрүн арабчага которуп берген. Кыпчак тилинин материалдары түркмөн тили менен салыштырылып, Орто кылымда эле түрк тилдеринин салыштырма грамматикасына негиз түзүлгөн.

Араб аалымы Жалал-аддин Мухаммед Абдуллах ат-Түркинин «Китаб-булгат аль-мүштак фи-лугат ат-түрки ва кыпчак» (түрк менен кыпчак тилдерин жакшы окуп үйрөнүүчүлөргө карата жазылган китеп) деген эмгеги 14-кылымда жазылып, Сирияда жарык көргөн. Париждин улуттук китепканасында сакталган бул эмгек эки бөлүмдөн турган: атооч жана этиш. «Аль-муштак» бөлүмүндө араб-кыпчак сөздүгү берилип, 1500 сөз салыштырылат.

Автору белгисиз «Аттух фа-уззахийа фил-лугат ат-түркие» (түрк тили тууралуу жазылган өзгөчө сыйлык) көлөмдүү эмгеги араб грамматикасынын үлгүсү менен жазылып, Стамбулдагы Баязит мечи-

тиндеги Валед-аддин Эфендинин китепканасында сакталуу. Эмгек кириш бөлүм, кыпчакча-арабча сөздүн жана кыпчак грамматикасынын өзгөчөлүктөрүн берүү менен аяктайт, ал окумуштуулардын пикиринче XV кылымда жазылган.

Демек, VII-XV кылымдарда араб окумуштуулары жана араб тилин өздөштүргөн түрк окумуштуулары түрк-араб тилдик байланыштары, грамматика жана лексикография боюнча эмгектерди араб

тилинде жазып, ал эмгектер бүгүнкү күнгө чейин өз баасын жогото элек.

Адабияттар:

1. Баскаков Н.А. Тюркские языки. - М., 1960. - С. 381.
2. Баранов Х.К. Арабско-русский словарь, Т. I-II. - М., 1970.
3. Доктор Дзих Сукал Араб тилинин сөздүгүнүн өнүгүп өсүү жолу. - Бейрут, 1995.
4. Махмуд Кашкари Түрк тилдеринин сөздүгү. - Б., 2011.

Рецензент: к.филол.н. Жантаев А.С.